

Tomasz LESZKOWICZ

Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej

e-mail: tleszkowicz@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8327-3810

**MIĘDZY ALEJĄ ŚWIERCZEWSKIEGO A MOSTEM GROTA.
DRUGA WOJNA ŚWIATOWA W POLITYCE PAMIĘCI HISTORYCZNEJ PRL
NA PRZYKŁADZIE WARSZAWSKIEGO NAZEWNICTWA MIEJSKIEGO**

**Between Świerczewskiego Avenue and Grota Bridge. World War II in the politics of memory
of the People’s Republic of Poland on the example of the urban naming in Warsaw**

Streszczenie: Nazwy miejskie są jednym z ważniejszych narzędzi polityki pamięci historycznej – uwarunkowanego politycznie kształtowania społecznych wyobrażeń o przeszłości. W Warszawie po 1945 roku rządzący komuniści realizowali program nazewniczy, w którym odwoływali się do postaci, wydarzeń i symboli związanych z drugą wojną światową. W efekcie powstał kanon nazw miejskich, w którym znalazły się zarówno odniesienia do „oficjalnej”, komunistycznej wizji dziejów, jak i wątki „alternatywne”, o charakterze niepodległościowym.

Abstract: City names are one of the most important tools of politics of memory – the politically conditioned shaping of public perceptions of the past. In Warsaw after 1945, the ruling communists pursued a naming programme in which they referred to figures, events and symbols associated with World War II. As a result, a canon of city names was created, which included both references to the ‘official’, communist vision of history and ‘alternative’ themes of an independence-oriented nature.

Słowa kluczowe: toponimia, Polska Rzeczpospolita Ludowa, polityka pamięci historycznej, Warszawa, druga wojna światowa

Key words: toponymy, People’s Republic of Poland, politics of memory, Warsaw, World War II

WPROWADZENIE

Jedną z najbardziej skutecznych metod wdrażania w życie orwellowskiej maksymy „Kto rządzi przeszłością, w tego rękach jest przyszłość; kto rządzi teraźniejszością, w tego rękach jest przeszłość”

Wpłynęło: 14.06.2023

Zaakceptowano: 5.12.2023

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Leszkowicz T., 2023, Między Aleją Świerczewskiego a Mostem Grota. Druga wojna światowa w polityce pamięci historycznej PRL na przykładzie warszawskiego nazewnictwa miejskiego, *Prace i Studia Geograficzne*, 68.4, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 133–147, DOI: 10.48128/pisg/2023-68.4-09.

jest takie nasycanie rzeczywistości własną wizją historii, by towarzyszyła ona obywatelom w możliwie jak największej liczbie przypadków: w szkole, przy okazji świętowania, w kinie, w muzeum, przy płaceniu za zakupy czy po prostu... na ulicy. Obok odsłaniania pomników i wieszania pamiątkowych tablic to właśnie nawiązywanie do przeszłości w nazewnictwie miejskim jest jednym z klasycznych narzędzi prowadzenia polityki pamięci historycznej. Pojęcie to rozumieć należy jako celowe działanie podmiotów politycznych, przede wszystkim władz państwowych (czy w przypadku tego rodzaju toponimii – również miejskich), które ma utrwalić w społeczeństwie kanon wydarzeń i postaci z przeszłości, a tym samym pewną jasno określoną jej wizję, którą socjologowie nazywają pamięcią zbiorową i której przypisują istotną rolę w kształtowaniu tożsamości danej wspólnoty (Szacka 2006, s. 44–45). Tak właśnie prowadzone „kontrolowanie” przeszłości służyć ma bieżącej polityce, a więc uprawomocnieniu własnych rządów oraz wykorzystywaniu historii jako argumentu wzmacniającego własną propagandę (Stobiecki 2008, s. 175; Malczewska-Pawelec, Pawelec 2011, s. 18).

Celem niniejszego artykułu jest spojrzenie na warszawskie nazwy miejskie w okresie PRL-u właśnie jako na jedno z narzędzi polityki pamięci historycznej prowadzonej przez rządzących Polską komunistów z Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Polem prowadzonej przeze mnie obserwacji jest pamięć o drugiej wojnie światowej – jednym z najważniejszych momentów w historii Polski, w wyniku którego wspierani przez Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich komuniści przejęli władzę nad Wisłą. Między innymi z powodu wydarzeń lat 1939–1945 nazwy zajmowały jedno z kluczowych miejsc w głównym nurcie historycznego dyskursu władz partyjno-państwowych. Podstawowym celem działań było promowanie wizji dziejów, w której pierwszoplanowym podmiotem byli komuniści (i utworzone przez nich formacje zbrojne – ruch oporu w kraju i wojsko walczące u boku Armii Czerwonej), stojący na czele walki narodu o wyzwolenie od faszyzmu i kapitalizmu. Ta „oficjalna” wizja ścierała się z „alternatywną”, w której, mimo cenzury i represji, starano się przypominać o niepodległościowym wysiłku zbrojnym, przede wszystkim zaś o Armii Krajowej i Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, ale także o walkach Wojska Polskiego we wrześniu 1939 roku. To napięcie dwóch wizji w kontekście omawianego tematu okazywało się fundamentalne, gdyż po pierwsze pokazywało propagandowy nacisk systemu komunistycznego na pamięć społeczeństwa polskiego, po drugie trwanie innych, w istocie opozycyjnych wizji przeszłości, po trzecie zaś (co być może najciekawsze) było i jest dowodem na skomplikowanie omawianego okresu w historii Polski i funkcjonowanie złożonych praktyk społecznych, przy pomocy których obok ideologicznie „słusznych” nazw ulic pojawiały się także upamiętnienia postaci i wątków „niesłusznych” z perspektywy władz komunistycznych.

Politykę pamięci historycznej w PRL-u opisywać można z wykorzystaniem cezur, w pewnym stopniu pokrywających się z głównym nurtem opisu historii politycznej tego okresu. W okresie powojennym (1944/1945–1948) działania na tym polu charakteryzowały się eklektycznością, charakterystyczną dla modelu „rewolucji łagodnej”. Już jednak w kolejnym etapie (1948–1956), pokrywającym się z epoką stalinowską w historii Polski Ludowej, oficjalna wizja historii uległa ideologiczno-propagandowemu zaostreniu, przejawiającym się m.in. w odwoływaniu się do tradycji rewolucyjnych (lub za rewolucyjne uznanych) oraz komunistycznych i pomijaniu wątków o charakterze alternatywnym. Okres odwilży październikowej (1956–1957) wiązał się z odrzuceniem w obszarze pamięci radykalnego modelu stalinowskiego i otwarciem się na pamięć o niepodległościowym nurcie walki z Niemcami – o żołnierzach września 1939 roku, Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie czy Armii Krajowej. Czas rządów Władysława Gomułki (1956–1970) charakteryzował się powrotem do podkreślania pierwszorzędnego znaczenia walki komunistów z okupantem przy zachowaniu ogólnego szacunku dla innych formacji zbrojnych, w myśl zasad „Krew przelana za Ojczyznę jednaką ma wartość” oraz „Źli dowódcy – dobrzy żołnierze”. Podobną tendencję zaobserwowano w okresie sprawowania funkcji pierwszego sekretarza KC PZPR przez Edwarda Gierka (1970–1980), na fali ideologii „jedności moralno-politycznej Narodu” dochodziło jednak do powolnej liberalizacji podejścia do nurtu niepodległościowego. Drugą, podobną do tej z lat 1956–1957, rewolucją w pamięci zbiorowej był czas

legalnej działalności NSZZ „Solidarność” (sierpień 1980 – grudzień 1981), co wiązało się z przejściem komunistów do defensywy również na polu tradycji i wejściem do publicznego dyskursu wielu wcześniej niewystępujących w nim wątków z przeszłości. Ostatni okres, związany z rządami generała Wojciecha Jaruzelskiego (1981–1989), był czasem reakcji na ożywioną pamięć niepodległościową i dopasowywania do niej oficjalnej polityki pamięci historycznej, w tym także wizji komunistycznego wysiłku w czasie wojny (Sawicki 2005; Zaremba 2005; *Polityka czy propaganda* 2009; Wawrzyniak 2009; Kochanowski 2010; Malczewska-Pawelec, Pawelec 2011; Leszkowicz 2022).

W badaniach nad polityką pamięci historycznej PRL-u kwestia wykorzystania jako narzędzia toponimii miejskiej, mimo prawdopodobnej świadomości jej znaczenia, nie była szerzej poruszana. Najważniejsze opracowanie dotyczące nazewnictwa warszawskiego, w tym jego historii – klasyczna praca K. Handke – nie dotyka problemu politycznego wykorzystywania nazw ulic czy placów do propagowania określonej wizji historii (Handke 1998). Dla badaczy polityki pamięci historycznej analiza tej problematyki nie była najczęściej głównym elementem konkretnych badań, służyła raczej jako źródło przykładów potwierdzających dane zjawisko. Wśród tego typu prac wymienić można interesujące studium porównawcze przedwojennego i tużpowojennego nazewnictwa miejskiego w Sosnowcu i Lublinie, pokazujące skalę stalinowskiej „rewolucji w pamięci” (Malczewska-Pawelec, Pawelec 2011, s. 211–252), a także analizę występowania nazw związanych z Ludowym Wojskiem Polskim w Warszawie, Kołobrzegu oraz miasteczkach leżących na terenie dawnego Wału Pomorskiego (Leszkowicz 2022, s. 360, 366, 369). Zmianami nazw ulic w pierwszych latach po drugiej wojnie w Warszawie interesował się też S. Meyer (2006). Wyjątkowy charakter ma praca Kamili Kędziory poświęcona Wrocławowi, w której pokazano proces polonizacji toponimii największego miasta na tzw. Ziemiach Odzyskanych (2012). Niniejszy artykuł nie rości sobie aż tak szerokich ambicji, jego celem jest jednak przede wszystkim zwrócenie uwagi na dynamikę zmian nazewnictwa miejskiego Warszawy, a tym samym partyjno-państwowej polityki pamięci historycznej w całym okresie istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Dla porządku warto dodać, że w okresie PRL-u w warszawskim nazewnictwie miejskim doszło także do innej zmiany – wymazywania nazw upamiętniających niepodległościowe i uznane przez komunistów za „wrogie” tradycje w historii Polski, w tym zwłaszcza tych pochodzących od postaci zaangażowanych w odzyskanie niepodległości w 1918 roku, późniejsze walki o granicę II Rzeczypospolitej oraz rządzących państwem do 1939 roku. Chodzi tu m.in. o takie osoby jak Józef Piłsudski, Leopold Lis-Kula, Bronisław Pieracki, Tadeusz Hołówko, Tadeusz Żuliński, ks. Ignacy Skorupka, ale także o datę 6 sierpnia (wymarz Pierwszej Kompanii Kadrowej z Krakowa w 1914 roku) czy Polską Organizację Wojskową (POW). Usuwano również nazwy honorujące duchownych katolickich, np. papieża Piusa XI (Handke 1998, s. 369–379). Proces ten miał wyciąć z przestrzeni miejskiej odniesienia do politycznych wrogów komunistów i alternatywnej wobec promowanej przez nich wizji narodowej przeszłości.

MAPA, NAZWA, TRADYCJA. PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Źródłem, które pozwala odtworzyć zestaw warszawskich nazw miejskich z okresu Polski Ludowej odnoszących się do drugiej wojny światowej, są wydawane regularnie w masowych nakładach przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych mapy miasta stołecznego Warszawy, przede wszystkim zaś dołączane do nich spisy ulic. Mamy w tym wypadku do czynienia z materiałem użytkowym, który w założeniu służył „zwykłemu człowiekowi” znajdującemu miasto słabo lub wcale. Stąd też winien on być aktualny i w możliwie jak największym wypadku odpowiadać rzeczywistości. O tym użytkowym charakterze świadczyć może też nakład poszczególnych wykorzystanych planów. W 1955 roku, w związku z V Światowym Festiwałem Młodzieży i Studentów, *Plan dzielnic*

centralnych miasta stołecznego Warszawy (będący pierwszym stalinowskim planem stolicy) wydano w 100 tysiącach egzemplarzy. Kolejne wykorzystane w tej pracy wydawnictwa drukowano w nakładach sięgających kilkunastu, a z czasem kilkudziesięciu tysięcy sztuk (od 15 tysięcy egzemplarzy w 1959 roku do 50 tysięcy egzemplarzy w 1980 roku). Nakład dziewiątego wydanie planu Warszawy z 1989 roku osiągnął 345 tysięcy egzemplarzy. Podkreślić należy także, że mapa, wydawana zwykle raz do roku, stanowi swego rodzaju „fotografię” miejskiej siatki nazewniczej, co ułatwia jej analizę, zwłaszcza jeśli chodzi o dynamikę przyznawania nazw ulicom, placom czy mostom. Jedynym zastrzeżeniem jest natomiast kwestia kompletności map Warszawy z okresu PRL-u – wydawane powszechnie składane mapy podłużne przedstawiały wyłącznie „dzielnice centralne”, bez dzielnic peryferyjnych, przyłączanych stopniowo po wojnie. Pełny obraz dają tylko mapy w formie książkowej, wydawane niestety rzadziej – w latach 1958–1959, 1961–1962, 1970–1973, 1978, 1980, 1982–1983, 1986–1987 i 1989.

Co oczywiste, wspomnianych planów Warszawy nie można traktować jak bezsprzecznie wiarygodnego źródła mówiącego o zbiorze nazw miejskich. Spis ulic mógł zawierać błędy i przeoczenia, będące efektem zarówno zbiegu okoliczności, jak i celowego pomijania niektórych nazw miejskich. Podkreślić należy jednak, że w zdecydowanej większości przypadków ustalenia dotyczące dynamiki zmian pokrywają się z katalogiem nazw pamiątkowych, opracowanych w ramach klasycznego *Słownika nazewniczego Warszawy*, w wypadku nazw z omawianego okresu w znacznym zakresie na podstawie uchwał Stołecznej Rady Narodowej (Handke 1998, s. 380–403). Można jednak znaleźć różnice, czego przykładem pojawiająca się w spisach ulic z 1980 i 1989 roku ulica Kartina na Pradze-Północ. Według K. Handke (1998, s. 336) została ona tak nazwana w październiku 1967 roku, nie znalazła się jednak na mapie z 1971 roku, co tłumaczyć należy prawdopodobnie słabym zagospodarowaniem tamtej okolicy. Pojedyncze różnice nie mogą jednak wpłynąć na ogólną pozytywną ocenę wiarygodności wybranego do analizy źródła.

Chcąc odtworzyć dynamikę zmian w kolejnych dekadach PRL-u, jako podstawę analizy przyjęto sześć tego typu map (spisów) ulic Warszawy – z lat 1955, 1959, 1962, 1971, 1980 i 1989. Pewne odstępstwa czasowe w tym wypadku wydają się konieczne, by móc dostrzec proces zmian w szerszej perspektywie i lepiej uwypuklić ich istotę. Pierwsza mapa, pokazująca jedynie „dzielnice centralne”, prezentuje Warszawę i jej siatkę ulic u schyłku stalinizmu, będącego jedną z największych odgórných „rewolucji w pamięci” w czasach PRL-u. Mapa z 1959 roku przedstawia sytuację niedługo po odwilży październikowej 1956 roku, która miała znaczący wpływ na sposób oficjalnego mówienia o przeszłości (Kochanowski 2017). Mapa z 1962 roku jest ostatnią pełną mapą Warszawy aż do początku lat 70., dodatkowo zaś pokazuje istotny zwrot w sposobie nazywania ulic stolicy. Stan siatki nazewniczej na trzech ostatnich planach uznać można za reprezentatywny dla schyłku rządów pierwszych sekretarzy KC – Władysława Gomułki, Edwarda Gierka i Wojciecha Jaruzelskiego. Zmiany na tym stanowisku to istotne cezury „epok” w historii PRL-u, w tym w polityce pamięci historycznej.

Dla jasności wywodu pominięto plany Warszawy wydane w 1948 roku, mimo pokazywania przez nie specyficznej sytuacji pierwszych lat powojennych (przed stalinizacją) i ówczesnych zabiegów z arsenału polityki pamięci historycznej. Obok występowania kilku różnych, także w wymiarze nazewniczym, planów z tego samego roku, podstawowym problemem z ich analizą jest pojawianie się na nich toponimów o charakterze efemerycznym. Chodzi tu o nazwy nadane w 1946 (Władysława Sikorskiego) oraz 1948 roku (Norberta Barlickiego, Franciszka Jacka Bartoszką, Marianą Buczką, Mieczysława Niedziałkowskiego, Stefana Starzyńskiego), które już w chwili ustanawiania budziły spory o charakterze politycznym (Meyer 2006, s. 138–161) i kilka lat później, jeszcze w epoce stalinowskiej, zostały usunięte (Handke 1998, s. 380; *Plan m.st. Warszawy* 1948). Co więcej, niektóre postaci w późniejszym okresie patronowały ulicom w zupełnie innych częściach stolicy. Choć możliwość przyjrzenia się działaniom władz sprzed stalinizacji jest bardzo kusząca, chwiejność ówczesnej sytuacji utrudnia to w zaproponowanym modelu analizy. Przy czym pamiętać należy, że trwałe efekty zmian z lat 40. widoczne są na planie z 1955 roku.

Na podstawie wybranego materiału źródłowego wytypowano 151 nazw miejskich (ulic, placów, mostów) odnoszących się w różny sposób do drugiej wojny światowej. Specyfika tak szerokiego tematu skutkować musiała pewnym subiektywizmem – do omawianego kanonu zakwalifikowane zostały różnego rodzaju nazwy, kojarzące się z wojną lub też upamiętniające postaci, w których biografii lata 1939–1945 odegrały kluczowe znaczenie. Mówiąc inaczej, w zbiorze znalazły się nazwy odwołujące się do powszechnej, podręcznikowej wiedzy o drugiej wojnie światowej (miejsc bitew, podstawowych dat, postaci polityków, dowódców i bohaterów), ale też kojarzące się z nią w odpowiednim kontekście, jak na przykład ulica Czerwonych Maków, nawiązująca do bitwy o Monte Cassino, plac Zwycięstwa, nazwany tak dla upamiętnienia ważnego mitu fundacyjnego Polski Ludowej (zwycięstwa nad faszyzmem), czy aleja Wyzwolenia, odwołująca się do tzw. wyzwolenia narodowego i społecznego w wyniku drugiej wojny światowej (Meyer 2006, s. 117). Subiektywne kryteria zostały zastosowane w wypadku 105 nazw, stanowiących ponad 2/3 zbioru. Dla osób niebędących wprost związanych z wojenną historią (tak jak np. generałowie czy konspiratorzy) podstawowym kryterium było zaangażowanie w walkę (otwartą bądź konspiracyjną) z Niemcami i w drugiej kolejności śmierć w czasie wojny z ręki okupanta – stąd też uznanie konspiracyjnych i straconych w Palmirach polityków okresu II Rzeczypospolitej czy sportowca Janusza Kusocińskiego (a więc osób znanych też z innych zasług), ale wykluczenie z tej grupy naukowców i ludzi kultury, którzy brali udział np. w tajnym nauczaniu, wojnę jednak przeżyli. Z podobnych powodów do grupy tej nie zakwalifikowano przywódców partyjno-państwowych z okresu PRL-u (Bolesława Bieruta, Aleksandra Zawadzkiego, Józefa Cyrankiewicza), w biografii których wojna odgrywała ważną rolę, podstawowym kryterium nazwania ulic ich imieniem było jednak pełnienie najwyższych urzędów państwowych.

Jak wspomniano, największą grupą w analizowanym zbiorze są postaci, w zdecydowanej większości upamiętnione pod imieniem i nazwiskiem. Pewnymi wyjątkami były nazwy odwołujące się do ich pseudonimów (np. „Małego Franka” – Franciszka Zubrzyckiego). Co ciekawe, istniały też ulice Generała Waltera i Starego Doktora, a więc odpowiednio Karola Świerczewskiego i Janusza Korczaka, którzy dzięki temu byli jednocześnie patronami dwóch różnych ulic. Wśród 105 postaci wyróżnić można 11 kobiet, a także nazwę upamiętniającą małżeństwo (działaczy PPR-u Jadwigę i Witolda Kokoszków). Równolegle można wskazać także dziewięć nazw odwołujących się do zbiorowości (np. Gwardzistów, Bohaterów Warszawy). W pięciu przypadkach odwołano się wprost do dat (17 Stycznia, 1 Sierpnia, 10 Września, 27 Grudnia oraz 22 Lipca; ostatnia data jednocześnie nawiązywała do wydarzenia z okresu wojny, tzn. ogłoszenia Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w 1944 roku oraz jednego z mitów fundacyjnych Polski Ludowej), w siedmiu do nazw formacji (np. Armia Ludowa, Armia Krajowa, Szare Szeregi), w dziewięciu zaś do jednostek wojskowych (np. Baon Zośka, 1. Praski Pułk Piechoty). Wymieniono także dziewięć bitew, przy czym o ile w przypadku ulicy Bitwy pod Lenino fakt ten upamiętniono w pełnym brzmieniu, to w wypadku ulic Monte Cassino czy Tobruk podano jedynie samą miejscowość, nie informując wprost że chodzi o bitwę – nieprzypadkowe wydaje się, że w pierwszym przypadku mieliśmy do czynienia z wydarzeniem należącym do „oficjalnej” narracji, w drugim zaś – do „alternatywnych” starć Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Wspomnieć w końcu należy, że w zbiorze znalazły się dwie nazwy odnoszące się do broni używanej w czasie wojny: Filipinki i Katuszy. Powstańczy granat samoróbka i radziecka wyrzutnia raketowa zajmowały istotne miejsce w wojennym imaginarium, o czym świadczy fakt nazwania od nich ulic warszawskich.

Tak wyodrębniony kanon podzielono na 10 powiązanych ze sobą grup. Podstawowymi, odnoszącymi się do tradycji formacji prowadzących walkę z Niemcami były: podziemie komunistyczne (Polska Partia Robotnicza, Gwardia Ludowa, Armia Ludowa), Ludowe Wojsko Polskie (regularne oddziały walczące w latach 1943–1945 na froncie wschodnim oraz politycy stojący za ich tworzeniem), Armia Krajowa (wraz ze Związkiem Walki Zbrojnej oraz instytucjami Polskiego Państwa Podziemnego) oraz Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie. Oddzielnie zebrano, pod odnoszącą się do zbiorowej pamięci ogólną nazwą „Wrzesień”, nawiązania do walki z najazdem niemieckim w 1939 roku.

Dwie kolejne grupy są odniesienia do Holocaustu i żydowskiego oporu oraz nazwy honorujące Związek Radziecki. Charakterystyczną grupą odniesień (zwłaszcza w wypadku postaci) były te związane z wczesnym etapem konspiracji (lata 1939–1940), niepowiązane ściśle z ZWZ lub nieistniejącym zwartym podziemiem komunistycznym. Odwołania do postaci i grup znajdujących się na pograniczu między PPP a komunistami (ruch ludowy, lewica socjalistyczna) oraz cywilnej konspiracji zgrupowano pod hasłem „Inne”. Ostatnią grupę stanowią „Symbole”, odnoszące się do szerszych narracji oficjalnej wizji historii (np. „Zwycięstwo”) albo do lokalnych mitów („Bohaterowie Warszawy”, „Dzieci Warszawy”).

Wytypowane nazwy, podzielone według wspomnianych kategorii, prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Nazwy miejskie w Warszawie odnoszące się do drugiej wojny światowej (1955–1989)

Table 1. City names in Warsaw relating to World War II (1955–1989)

	Nazwa miejska <i>City names</i>	Kategoria <i>Category</i>	Plan miasta <i>City plan</i>					
			1955	1959	1962	1971	1980	1989
1.	Anielewicza Mordechaja	Żydowska	x	x	x	x	x	x
2.	Antka Rozpylacza	AK			x	x	x	x
3.	Armii Krajowej	AK						x
4.	Armii Ludowej	PPR/GL/AL	x	x	x	x	x	x
5.	1. Armii WP	LWP	x	x	x	x	x	x
6.	2. Armii WP	LWP					x	x
7.	Backiego Ewarsta	AK			x	x	x	x
8.	Baczyńskiego Krzysztofa Kamila	AK			x	x	x	x
9.	Balcerzaka Józefa	PPR/GL/AL			x	x	x	x
10.	Baonu Zośka	AK			x	x	x	x
11.	Barlickiego Norberta	Wczesna konspiracja		x	x	x	x	x
12.	Bartosika Sylwestra	PPR/GL/AL					x	x
13.	Bartoszka Franciszka	PPR/GL/AL						x
14.	Batalionów Chłopskich	Inne			x	x	x	x
15.	Batalionu Parasol	AK			x	x	x	x
16.	Bitwy pod Lenino	LWP			x	x	x	x
17.	Bodycha Stanisława	AK					x	x
18.	Boguckiego Romana	PPR/GL/AL			x	x	x	x
19.	Bohaterów Getta	Żydowska	x	x	x	x	x	x
20.	Bohaterów Warszawy	Symbole					x	x
21.	Bohaterów Września	Wrzesień					x	x
22.	Bołtucia Mikołaja	Wrzesień					x	x
23.	Braterstwa Broni	ZSRR					x	x
24.	Brygady Pościgowej	Wrzesień						x
25.	Buczka Mariana	Wrzesień		x	x	x	x	x
26.	Chudoby Stanisława	Inne					x	x
27.	Czecha Bronisława	Wczesna konspiracja		x	x	x	x	x
28.	Czerwonych Maków	PSZ					x	x
29.	Czummy Waleriana	Wrzesień					x	x

Tabela 1 cd. / Table 1 cont.

	Nazwa miejska <i>City names</i>	Kategoria <i>Category</i>	Plan miasta <i>City plan</i>					
			1955	1959	1962	1971	1980	1989
30.	Dąbka Stanisława	Wrzesień					x	x
31.	Dobiszewskiego Antoniego	PPR/GL/AL			x	x	x	x
32.	Dubois Stanisława	Wczesna konspiracja		x	x	x	x	x
33.	Duracza Teodora	PPR/GL/AL			x	x	x	x
34.	Dywizjonu 303	PSZ			x	x	x	x
35.	Dzidka Warszawiaka	AK						x
36.	Dzieci Warszawy	Symbole					x	x
37.	Fersta Mieczysława	PPR/GL/AL			x	x	x	x
38.	Filipinki	AK			x	x	x	x
39.	Findera Pawła	PPR/GL/AL					x	x
40.	Fondamińskiego Edwarda	Żydowska				x	x	x
41.	Fornalskiej Małgorzaty	PPR/GL/AL		x	x	x	x	x
42.	Gajcego Tadeusza	AK				x	x	x
43.	Generała Waltera	LWP		x	x	x	x	x
44.	Gidzińskiego Bolesława	PPR/GL/AL			x	x	x	x
45.	Gierczak Emilii	LWP					x	x
46.	Grodeckiego Kazimierza	PPR/GL/AL			x	x	x	x
47.	27 Grudnia	PPR/GL/AL		x	x	x	x	x
48.	Gruszczyńskiego Piotra	PPR/GL/AL			x	x	x	x
49.	Guderskiego Konrada	Wrzesień					x	x
50.	Gwardzistów	PPR/GL/AL		x	x	x	x	x
51.	Heymana Mieczysława	PPR/GL/AL			x	x	x	x
52.	Horbaczewskiego Eugeniusza	PSZ						x
53.	Hubala-Dobrzyńskiego Henryka	Wczesna konspiracja					x	x
54.	Hucisko	Wczesna konspiracja					x	x
55.	Ilskiego Franciszka	PPR/GL/AL			x	x	x	x
56.	Jakiela Albina	Inne					x	x
57.	Józwiaka Franciszka	PPR/GL/AL					x	x
58.	Junkiewicz Heleny	LWP					x	x
59.	Kacpury Antoniego	PPR/GL/AL			x	x	x	x
60.	Kamińskiego Aleksandra	AK						x
61.	Kartina Piotra	Żydowska					x	x
62.	Katiuszy	ZSRR			x	x	x	x
63.	Keniga Mariana	Wrzesień					x	x
64.	Kędzierskiego Jana	PPR/GL/AL					x	x
65.	Kleeberga Franciszka	Wrzesień			x	x	x	x
66.	Kokoszków [Jadwigi i Witolda]	PPR/GL/AL				x	x	x
67.	Korczaka Janusza	Żydowska		x	x	x	x	x
68.	Kościuszkowców	LWP					x	x
69.	Kowalczyka Anastazego	PPR/GL/AL				x	x	x

Tabela 1 cd. / Table 1 cont.

	Nazwa miejska <i>City names</i>	Kategoria <i>Category</i>	Plan miasta <i>City plan</i>					
			1955	1959	1962	1971	1980	1989
70.	Kowalskiego Aleksandra	PPR/GL/AL					x	x
71.	Kozłowskiej Heleny	PPR/GL/AL						x
72.	Krahelskiej Haliny	AK				x	x	x
73.	Krajowej Rady Narodowej	PPR/GL/AL	x	x	x	x	x	x
74.	Krasickiego Janka	PPR/GL/AL			x	x	x	x
75.	Krysta Jana	AK			x	x	x	x
76.	Krzywoń Anieli	LWP					x	x
77.	Kusocińskiego Janusza	Wczesna konspiracja		x	x	x	x	x
78.	Kutrzeby Tadeusza	Wrzesień			x	x	x	x
79.	Lampego Alfreda	LWP				x	x	x
80.	Lewartowskiego Józefa	Żydowska		x	x	x	x	x
81.	22 Lipca	Symbole		x	x	x	x	x
82.	Lokajskiego Eugeniusza	AK					x	x
83.	Małego Franka	PPR/GL/AL			x	x	x	x
84.	Marciniaka Floriana	AK						x
85.	Matysiakówny Krystyny	PPR/GL/AL			x	x	x	x
86.	Miłkowskiego Stanisława	Inne						x
87.	Monte Cassino	PSZ			x	x	x	x
88.	most Zygmunta Berlinga	LWP						x
89.	most Stefana Roweckiego-Grota	AK						x
90.	Narwik	PSZ				x	x	x
91.	Niedziałkowskiego Mieczysława	Wczesna konspiracja		x	x	x	x	x
92.	Nowotki Marcelego	PPR/GL/AL	x	x	x	x	x	x
93.	Obrońców Helu	Wrzesień					x	x
94.	Okińskiego Władysława	Inne				x	x	x
95.	Okurzałego Michała	LWP					x	x
96.	Parola Antoniego	PPR/GL/AL				x	x	x
97.	Partyzantów	Symbole	x	x	x	x	x	x
98.	Pazińskiego Romana	LWP				x	x	x
99.	Piekańkiewiczza Jana	AK						x
100.	Pisarka Mariana	PSZ					x	x
101.	Poczty Gdańskiej	Wrzesień					x	x
102.	Powstańców Warszawy	AK		x	x	x	x	x
103.	1. Praskiego Pułku	LWP				x	x	x
104.	Próchnika Adama	Inne	x	x	x	x	x	x
105.	Pułku Baszta	AK		x	x	x	x	x
106.	21. Pułku Piechoty Dzieci Warszawy	Wrzesień					x	x
107.	36. Pułku Piechoty Legii Akademickiej	Wrzesień						x
108.	Puszczy Solskiej	Inne					x	x
109.	Raginisa Władysława	Wrzesień					x	x

Tabela 1 cd. / Table 1 cont.

	Nazwa miejska <i>City names</i>	Kategoria <i>Category</i>	Plan miasta <i>City plan</i>					
			1955	1959	1962	1971	1980	1989
110.	Raszei Franciszka	Inne			x	x	x	x
111.	Rataja Macieja	Wczesna konspiracja		x	x	x	x	x
112.	Ringelbluma Emanuela	Żydowska			x	x	x	x
113.	Rokossowskiego Konstantego	ZSRR		x	x			
114.	Rydygiera Juliusza	PPR/GL/AL			x	x	x	x
115.	Sawickiej Hanki	PPR/GL/AL		x	x	x	x	x
116.	1 Sierpnia	AK		x	x	x	x	x
117.	Sikorskiego Władysława	PSZ		x	x	x	x	x
118.	Skrońskiego Stanisława	PPR/GL/AL			x	x	x	x
119.	Skrypija Stanisława	PPR/GL/AL			x	x	x	x
120.	Sobczaka Michała	PPR/GL/AL			x	x	x	x
121.	Sosabowskiego Stanisława	PSZ					x	x
122.	Stalina Józefa	ZSRR	x					
123.	Stalingradzka	ZSRR	x	x	x	x	x	x
124.	Starego Doktora	Żydowska				x	x	x
125.	Starzyńskiego Stefana	Wrzesień		x	x	x	x	x
126.	Sternhela Henryka	PPR/GL/AL					x	x
127.	17 Stycznia	LWP		x	x	x	x	x
128.	Sucharskiego Henryka	Wrzesień					x	x
129.	Synów Pułku	LWP					x	x
130.	Szadkowskiego Wacława	PPR/GL/AL					x	x
131.	Szałka Jana	PPR/GL/AL			x	x	x	x
132.	Szareckiego Bolesława	PSZ					x	x
133.	Szarych Szeregów	AK		x	x	x	x	x
134.	Szenwalda Lucjana	LWP	x	x	x	x	x	x
135.	Szymańskiego Józefa	PPR/GL/AL		x	x	x	x	x
136.	Szymczaka Jana	PPR/GL/AL			x	x	x	x
137.	Świerczewskiego Karola	LWP	x	x	x	x	x	x
138.	Thommego Wiktora	Wrzesień					x	x
139.	Tobruk	PSZ				x	x	x
140.	Trylskiego Witolda	PPR/GL/AL			x	x	x	x
141.	Wasilewskiej Wandy	LWP				x	x	x
142.	Waszkiewiczza Aleksandra	LWP					x	x
143.	Westerplatte	Wrzesień			x	x	x	x
144.	Wolff Heleny	PPR/GL/AL		x	x	x	x	x
145.	Woźniaka Henryka	PPR/GL/AL					x	x
146.	Wójcika Karola	Wczesna konspiracja	x	x	x	x	x	x
147.	10 Września	LWP		x				
148.	Wyzwolenia	Symbole	x	x	x	x	x	x
149.	Zieleńczyk Wandy	PPR/GL/AL					x	x

Tabela 1 cd. / Table 1 cont.

	Nazwa miejska <i>City names</i>	Kategoria <i>Category</i>	Plan miasta <i>City plan</i>					
			1955	1959	1962	1971	1980	1989
150.	Związku Walki Młodych	PPR/GL/AL						×
151.	Zwycięstwa	Symbole	×	×	×	×	×	×

Źródło: opracowanie własne autora na podstawie analizowanych planów miejskich.
Source: own elaboration based on the analysed urban plans.

Warto przy tym zwrócić uwagę, że w omawianym okresie w wypadku zaledwie trzech nazw doszło do ich wycofania. Chodzi tu o ulice (i w jednym wypadku także plac): Józefa Stalina, Konstantego Rokossowskiego i 10 Września. W pierwszym przypadku sprawa jest oczywista – przełom 1956 roku i potępienie kultu jednostki skutkowało odcięciem się od rządów Stalina i wycofaniem ze wszystkich form jego upamiętnienia. W przypadku dwóch pozostałych nazw większą rolę od polityki odegrała praktyka – obydwie nazwy występowały na obszarach przyłączonych do Warszawy w 1951 roku (odpowiednio: Włoch i Wawra). Wówczas to Stołeczna Rada Narodowa zatwierdziła nazwy ulic w nowych dzielnicach miasta, jak pokazywała praktyka – często na podstawie nazw funkcjonujących wcześniej. W kolejnych latach w ramach porządkowania nazewnictwa, przede wszystkim nazw powtarzających się, dochodziło do korekty początkowych decyzji. W pewnym sensie przy okazji pozbyto się z map Warszawy nawiązania do Marszałka Polski i ZSRR, uznanego w 1956 roku za symbol zależności od Kremla i zmuszonego do opuszczenia PRL-u.

OD BIERUTA DO JARUZELSKIEGO. DYNAMIKA USTANAWIANIA WARSZAWSKICH NAZW MIEJSKICH NAWIĄZUJĄCYCH DO DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Polityka pamięci historycznej w okresie PRL-u, a w związku z tym także nadawanie nazw miejskich w Warszawie miały swoją dynamikę, objawiającą się intensywnością pojawiania się nowych toponimów oraz ich tematycznym zróżnicowaniem. Zmiany w nazewnictwie stołecznym na podstawie wspomnianych wyżej planów oraz wyodrębnionych kategorii prezentuje tabela 2.

Sytuację z 1955 roku uznać można za finalny efekt toczących się przez dziesięć poprzednich lat procesów toponomastycznych, związanych ze zjawiskami dotyczącymi wówczas Warszawy. Wymienić wśród nich należy nie tylko odbudowę miasta, lecz także zmianę ustrojową (przejęcie władzy przez komunistów) i istotne odcięcie się od tradycji II RP, w końcu zaś inwestycje budowlane, związane z próbą przebudowy stolicy według wzorców socrealistycznych. Spis ulic do mapy dzielnic centralnych wydanej przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych wśród około 1300 nazw zawiera 15 związanych z pamięcią o drugiej wojnie światowej. W pewnym sensie stanowiły one fundament propagandowego programu toponomastycznego w Warszawie – odwoływały się do najważniejszych w polityce pamięci historycznej PRL-u postaci i pojęć.

Znalazły się wśród nich: reprezentujące tradycję LWP ulice 1. Armii WP, Lucjana Szenwalda i Karola Świerczewskiego, „symboliczny” plac Zwycięstwa oraz aleja Wyzwolenia i ulica Partyzantów, PPR-owskie ulice Armii Ludowej, Marcelego Nowotki, Krajowej Rady Narodowej, reprezentujące wątek żydowski ulice Mordechaja Anielewicza i plac Bohaterów Getta, „wczesnokonspiracyjna” komunisty Karola Wójcika oraz należąca do grona „innych” ulica Adama Próchnika. Szczególny był też przypadek nazw honorujących Związek Radziecki. Oprócz ulicy Stalingradzkiej jedna postać – i to nie byle jaka, bo, używając ówczesnej retoryki propagandowej, sam „wódz postępowej ludzkości”

Tabela 2. Dynamika pojawiania się nowych nazw miejskich w Warszawie związanych z drugą wojną światową
Table 2. Dynamics of appearance of new city names in Warsaw related to World War II

Kategoria Category	Plan miasta City plan					
	1955	1959	1962	1971	1980	1989
LWP	3	3	1	4	8	1
PPR/GL/AL	3	6	21	3	9	3
Wczesna konspiracja	1	6	0	0	2	0
Wrzesień	0	2	3	0	12	2
AK	0	4	7	2	2	5
PSZ	0	1	2	2	4	1
ZSRR	2	1	1	0	1	0
Żydowskie	2	2	1	2	1	0
Symbole	3	1	0	0	2	0
Inne	1	0	2	1	3	1
Razem	15	26	38	14	44	13

Źródło: opracowanie własne autora.
 Source: own elaboration.

Józef Stalin – została upamiętniona w dwóch nazwach miejskich: alei, będącej wcześniej północną częścią Alei Ujazdowskich, a także placu przed Pałacem Kultury i Nauki (noszącym również jego „zaszczytne” imię). Widać tu charakterystyczny element stalinowskiej polityki pamięci historycznej – unikanie kultuwowania konkretnych postaci, a jeśli już odwoływanie się do jakichś bohaterów, to bardzo konkretnych przedstawicieli kanonicznej i oficjalnej wizji historii. Pewnym wyjątkiem są dwa odniesienia do historii powstania w warszawskim getcie, co uznać należy za wyraz swoistej autonomii tej tematyki, w pierwszych latach po wojnie bardzo intensywnie upamiętnianej (Kobyłarz 2009, s. 20–65), a także uhonorowanie zmarłego w 1942 roku lewicowego socjalisty Adama Próchnika (*Plan dzielnic centralnych* 1955).

Mapa z 1959 roku – zawierająca opis całego miasta, wraz z przyłączonymi w 1951 i 1957 roku terenami – nie odnotowywała już istnienia alei i placu Stalina (choć zachowano ulicą Stalingradzką), zawierała jednak aż 26 nowych nazw. Wzrost ten należy wiązać ze wspomnianymi już działaniami związanymi z rozszerzeniem granic Warszawy, nazywaniem ulic nieposiadających nazw i zmianami nazw powtarzających się. Już jednak specyfika tych toponimów związana jest wyraźnie z odwilżą popaździernikową i liberalizacją podejścia do historii, przede wszystkim docenienia trudu żołnierzy formacji innych niż komunistyczne, przy jednoczesnej krytyce polityki kierownictwa tych formacji. W związku z tym na mapach Warszawy pojawiły się po raz pierwszy nazwy odnoszące się do Armii Krajowej i powstania warszawskiego (choć raczej wątków pobocznych i bezpiecznych politycznie), jak również niekomunistycznych wczesnych konspiratorów. Ciekawy jest też przykład jedynej nazwy reprezentującej tradycję PSZ na Zachodzie, czyli „Władysława Sikorskiego”. Można uznać ją za typowy dla okresu PRL-u ukłon w kierunku polityka będącego symbolem walki z Niemcami, który dodatkowo w 1941 roku zawarł porozumienie ze Stalinem – co z perspektywy komunistów było jego zaletą. Za „alternatywne” (do AK-owskich, PSZ-owskich i wczesnokonspiracyjnych dodać warto także ulicę Stefana Starzyńskiego) można uznać 12 nazw. W tym czasie pojawiło się 9 „oficjalnych” nazw, związanych z tradycją PPR i LWP. Pokazuje to ciekawą proporcję między dwiema wizjami historii. Warto przy tym zaznaczyć, że nazwy AK-owskie występowały w specyficznej, odpolitycznionej wersji: plac w Śródmieściu nazwano imieniem „Powstańców Warszawy”, a nie „Powstania

Warszawskiego” (według schematu: dobrzy żołnierze, zła polityka), ulica na Mokotowie otrzymała zaś nazwę „Baszty”, zamiast walczącego w tej dzielnicy „Pułku Baszta” – poprawiono to dopiero kilka lat później (*Plan Warszawy 1959*).

Jednak już dane z 1962 roku zaburzają tę proporcję – wśród 38 nowych nazw aż 21 związanych było z tradycją PPR, GL i AL, a wraz z kilkoma innymi nawiązującymi do wiodącej propagandowej narracji stanowiły aż 60% nadanych wówczas toponimów. Nazw AK-owskich, nawiązujących do września 1939 roku oraz pierwszych nazw ściśle PSZ-owskich było łącznie 12, a więc niemal dwa razy mniej. Pokazuje to trwanie pewnego trendu zapoczątkowanego odwilżą, przy jednoczesnym rozpoczęciu propagandowej ofensywy na rzecz utrwalania własnej wizji historii (związanej prawdopodobnie z przypadającym w 1962 roku 20-leciem powstania PPR). Ważna jest też różnica w samym dobraniu nazw – o ile nazwy PPR-owskie odnoszą się w 100% do konkretnych postaci, to nazwy AK-owskie i PSZ-owskie, jeśli mówią o ludziach, to raczej o szeregowych żołnierzach, takich jak Krzysztof Kamil Baczyński czy Antek Rozpylacz, bądź ogólnie o jednostkach: Baonie Zośka lub Dywizjonie 303 (*Plan Warszawy 1962*).

Do końca dekady gomułkowskiej proces odwoływania się do wojny w nazewnictwie Warszawy wyhamował – do 1971 roku nadano tylko 14 nowych nazw tego typu. Wciąż ulice nazywano zarówno imionami związanymi z PPR i LWP, jak i AK i PSZ, przy czym podobnie jak na początku dekady tych pierwszych było dwa razy więcej (8 do 4, gdyż tradycję PPR-owską reprezentował także konspirator z getta Edward Fondamiński). Warto także zwrócić uwagę, że w drugiej połowie lat 60. wyhamował proces odwoływania się do wątku żydowskiego – w późniejszych dekadach ulice Warszawy nie otrzymywały nazw związanych z Holocaustem czy też powstaniem w getcie, nawet odwołujących się do Żydów komunistów. Potwierdza to wspomniany we wstępie specyficzny przypadek ulicy Kartina na Pradze-Północ, ustanowionej w październiku 1967 roku i pojawiającej się wyłącznie w spisach ulic z 1980 i 1989 roku (bez 1971 roku). Rezygnację z toponimów upamiętniających żydowską walkę i tragedię tłumaczyć należy procesem stopniowego uniwersalizowania, a następnie polonizowania Zagłady, charakterystycznym dla lat 50. i 60., w końcu zaś nagonką antysemitką 1968 roku, która w pewnym stopniu dotykała także kwestii historycznych (*Plan Warszawy 1971*).

Dekada gierkowska przyniosła Warszawie 44 nowe nazwy związane z wojną, co wiązać należy oczywiście z nowymi inwestycjami w osiedla mieszkaniowe i wynikającym z tego wytyczaniem nowych arterii. Zwrócić należy uwagę na dwa trendy: widoczne już od końca epoki gomułkowskiej zrównoważenie zrównoważanie liczebności nowych nazw PPR-owskich i tych związanych z LWP, a także wzrost znaczenia tradycji walk z 1939 roku. To pierwsze wiązać należy ze stopniowym wyczerpywaniem się charakterystycznej dla lat 60., gomułkowsko-moczarowskiej narracji „partyzanczej” i jednoczesnym zintensyfikowaniem aktywności propagandowej Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego, czyli wojskowego centrum propagandowego. W latach 70., zapewne na fali budowy tzw. jedności moralno-politycznej narodu, doszło do pewnego odpolitycznienia września 1939 roku – mniej ważna stała się krytyka Polski przedwojennej, wartość miało zaś samo bohaterstwo polskich żołnierzy. W pewnym sensie proces ten widać też w kontekście nazw związanych z PSZ na Zachodzie (*Warszawa. Plan miasta 1980*).

Ostatnia dekada PRL-u to już wyhamowanie nazewnictwa nawiązującego do drugiej wojny światowej. Można jednak zauważyć odwrócenie proporcji typowej dla poprzednich dekad – między 1980 a 1989 rokiem łącznie pojawiło się więcej ulic AK-owskich czy PSZ-owskich niż PPR-owskich lub LWP-owskich. Niemalą rolę odegrała tutaj działalność najpierw legalnej, a po 13 grudnia 1981 roku podziemnej Solidarności. Ważnym elementem działania opozycji było przypomnianie o historii do tej pory zakłamywanej przez komunistów i związane z tym żądania upamiętniania zapomnianych bohaterów – najlepszym przykładem jest tu nazwanie nowo budowanego mostu na północy imieniem generała Roweckiego-Grota w 1981 roku. Reżim generała Jaruzelskiego, zajęty walką z silną opozycją, odpuścił twardą politykę pamięci historycznej i próbował włączać do oficjalnej opowieści więcej akceptowalnych wątków alternatywnych (Leszkowicz 2014). Budowano swego rodzaju mie-

szankę różnych tradycji i w ten sposób poparcie dla coraz mniej popularnej władzy (*Warszawa. Plan miasta* 1989).

PODSUMOWANIE: POZORNY PLURALIZM

Podsumowując te prawie 40 lat funkcjonowania warszawskich nazw miejskich, należy zwrócić uwagę na kilka zjawisk. Najważniejszą jest rozkład poszczególnych kategorii nazw w analizowanym zbiorze 151 toponimów nawiązujących do drugiej wojny światowej. Dane te prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Popularność poszczególnych kategorii nazewniczych

Table 3. Popularity of the specific naming categories

Kategoria <i>Category</i>	Odsetek nazw w zbiorze <i>Percentage of names in the collection</i>
PPR	30,46%
LWP	13,25%
AK	13,25%
Wrzesień	12,58%
PSZ	6,62%
Wczesne	5,96%
Żydowskie	5,30%
Symbole	3,97%
ZSRR	3,31%
Inne	5,30%

Źródło: opracowanie własne autora.
Source: own elaboration.

Ponad 2/3 zbioru nazw miejskich Warszawy w PRL-u (69,5%) zdominowały odniesienia do czterech głównych tradycji walki z Niemcami, odpowiednio: podziemia komunistycznego, wojska na froncie wschodnim, Armii Krajowej oraz września 1939 roku. Największą grupę tworzyły nazwy związane z PPR, GL i AL, przy czym niekoniecznie uznać można ten wątek historii wojny za dominujący. Można mówić tu nawet o pewnym zróżnicowaniu tradycji – o ile prawie co trzecia nazwa drugowojenna nawiązywała do historii podziemnej partii komunistycznej i jej formacji zbrojnych, o tyle już prawie co siódma odwoływała się do walk i działalności Armii Krajowej. Pamiętać przy tym należy, że – jak wspomniano wcześniej – w obydwu wypadkach w różny sposób tradycje te były prezentowane. O ile podziemie komunistyczne popularyzowali zarówno dowódcy, przywódcy partyjni, jak i żołnierze GL oraz AL, o tyle w wypadku nazw odnoszących się do Armii Krajowej i Polskiego Państwa Podziemnego dominowali raczej szeregowi żołnierze i nazwy bardziej ogólne – uhonorowany w czasach działania legalnej Solidarności komendant główny AK generał Stefan Rowecki był tu wyjątkiem, rok później zaś został „zrównoważony” przez nadanie mostowi Łazienkowskiemu imienia generała Zygmunta Berlinga, twórcy 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. Mówiąc o samych liczbach, warto zwrócić też uwagę na specyficzne proporcje konkurujących ze sobą formacji podziemnych (PPR i AK) oraz frontowych (LWP i PSZ): w obydwu wypadkach ta „oficjalna” jest reprezentowana co najmniej dwa razy częściej niż „alternatywna”. Niniejszy artykuł nie jest poświęcony praktyce i kulisom nadawania stołecznych nazw miejskich, trudno więc powiedzieć, na ile osoby decyzyjne starały się utrzymać swoisty parytet dwóch tradycji. Przyniesione statystyki pokazują jednak, że w ogólnym

rozrachunku udawało się to im w sposób wskazany ze względów propagandowo-politycznych – konieczności pokazania tradycji „oficjalnych” jako ważniejszych.

Warto jednak uzupełnić to podsumowanie o próbę spojrzenia na ogólną obecność oficjalnej propagandy historycznej w warszawskim nazewnictwie miejskim odwołującym się do czasów drugiej wojny światowej. Pamiętać bowiem należy, że narrację „komunistyczną”, a więc podkreślającą kluczową rolę w wojennej historii sił związanych z partią komunistyczną (polską lub radziecką) promowały nie tylko nazwy skupione w grupach „PPR”, „LWP” czy „ZSRR”. W innych również znajdowały się odwołania do komunistów, chociażby poległego we wrześniu 1939 roku działacza Mariana Buczka czy PPR-owskich konspiratorów w getcie. Podobną rolę odgrywały też symbole leżące u podstaw Polski Ludowej, takie jak „22 Lipca”, „Zwycięstwo” czy „Wyzwolenie”. Patrząc pod tym kątem, wskazać można aż 79 nazw, co oznacza, że nieco ponad połowa (52,3%) toponimów związanych z drugą wojną światową promowało oficjalnie lansowaną przez aparat partyjno-państwowy wizję historii, w znacznym stopniu propagandową. W celu pokazania proporcji warto wspomnieć, że w 1989 roku w Warszawie odnotowano około czterech tysięcy nazw ulic, te związane z dominującą propagandą stanowiły więc niemalże 2% całego zbioru miejskiego – co oznacza, że co pięćdziesiąta nazwa ulicy, placu bądź mostu służyła oficjalnej polityce pamięci historycznej. Warto dodać, że wśród pozostałych nazw kolejne dziewięć odnosiło się do postaci lub formacji, które związane było z lewicową (socjalistyczną, ludową) stroną wojennej sceny politycznej i której działalność była w znacznym stopniu zawłaszczana przez komunistów.

Omawiane tu nazwy, podobnie jak wiele innych odnoszących się do historii przed 1939 rokiem i po 1945 roku, były narzędziem kształtowania przez rządzących społecznych wyobrażeń o wojennych losach Polski. Przypomnieć bowiem należy, że procesem równoległym do honorowania i upamiętniania jednych jest także pomijanie i dążenie do zapomnienia drugich. I tak w Warszawie w omawianym okresie swoich ulic nie mieli (i raczej mieć nie mogli) pozostali komendanci Armii Krajowej i przywódcy Polskiego Państwa Podziemnego, generałowie dowodzący Polskimi Siłami Zbrojnymi na Zachodzie, cichociemni, dowódcy różnego szczebla oddziałów walczących w powstaniu warszawskim, nie mówiąc już o osobach zaangażowanych w powojenną działalność konspiracyjną lub represjonowanych i mordowanych przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa.

Znaczna część z wymienionych w niniejszym tekście nazw miejskich zniknęła w pierwszej fali dekomunizacji na początku lat 90. (Różycki 2017), wiele kolejnych usunięto po 2016 roku, inne zachowały się do dziś, budząc spory dotyczące polityki, sposobu patrzenia na historię oraz praktyki funkcjonowania mieszkańców miasta. Pokazanie jednak całości problemu wykorzystania nazewnictwa miejskiego jako narzędzia polityki pamięci historycznej PRL-u pomaga osadzić tamte zabiegi w kontekście oraz odsłonić różne etapy i metody działania ówczesnej propagandy. Zwraca w ten sposób uwagę na funkcję, jaką nazwy miejskie pełnią w procesie odgórnego kształtowania wyobrażeń o przeszłości.

Literatura

- Handke K., 1998, *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Kędziora K., 2012, *Nazewnictwo ulic Wrocławia w latach 1945–1994*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Kobylarz R., 2009, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Kochanowski J., 2010, *Wrzesień (nie)pamiętany. Początek wojny w polskiej pamięci zbiorowej i polityce historycznej*, [w:] B. Brzostek, J. Eisler, D. Jarosz, K. Kosiński, T. Wolsza (red.), *Niepiękny wiek XX*, Instytut Historii PAN, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, s. 117–126.
- Kochanowski J., 2017, *Rewolucja międzypaździernikowa. Polska 1956–1957*, Znak Horyzont, Kraków.
- Leszkowicz T., 2014, Ostatnia ofensywa na froncie historycznym? Polityka pamięci historycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w latach 1981–1986, *Dzieje Najnowsze*, 2, s. 103–120.

- Leszkowicz T., 2022, *Spadkobiercy Mieszka, Kościuszki i Świerczewskiego. Ludowe Wojsko Polskie jako instytucja polityki pamięci historycznej*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Malczewska-Pawelec D., Pawelec T., 2011, *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Uniwersytet Śląski, Kraków.
- Meyer S., 2006, *Dwie drogi do alei Stalina. Zmiany nazw ulic w Warszawie i Berlinie Wschodnim (1945–1950)*, [w:] J. Kochanowski (red.), *W połowie drogi. Warszawa między Paryżem a Kijowem*, Wydawnictwo Trio, Warszawa, s. 105–174.
- Polityka czy propaganda. PRL wobec historii*, 2009, red. P. Skibiński, T. Wiścicki, Muzeum Historii Polski, Warszawa.
- Różycki B., 2017, *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016*, [w:] A. Paczkowski (red.), *Rozliczanie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 99–157.
- Sawicki J.Z., 2005, *Bitwa o prawdę. Historia zmagania o pamięć powstania warszawskiego 1944–1989*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Stobiecki R., 2008, *Historycy wobec polityki historycznej*, [w:] S.M. Nowinowski, J. Pomorski, R. Stobiecki (red.), *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, Łódź, s. 175–192.
- Szacka B., 2006, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wawrzyniak J., 2009, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Zaremba M., 2005, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.

Plany

- Plan dzielnic centralnych miasta stołecznego Warszawy*, 1955, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Plan m.st. Warszawy*, 1948, Wydawnictwo „Prasa Wojskowa”, Warszawa.
- Plan Warszawy*, 1959, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Plan Warszawy*, 1962, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Plan Warszawy*, 1971, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Warszawa. Plan miasta*, 1980, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Warszawa. Plan miasta*, 1989, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.